

ارائه و تبیین ارکان جهت‌ساز الگوی راهبردی رفاه عمومی، بر اساس تحلیل محتوی آرا و اندیشه‌های امام خمینی (ره)

میرهاشم موسوی دیجوجین* ، محمد زاهدی وفا**

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۷/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۸/۱۳

چکیده

تامین رفاه عمومی تحت عنوان «سیاست‌های اجتماعی» از اهداف مهم نظام‌های سیاسی است، که معمولاً بر اساس مبانی ریشه‌ای و پارادایم غالب در هر نظامی تنظیم و ارائه می‌گردد. در این پژوهش علمی تمرکز راهبردی بر اندیشه و آرا حضرت امام خمینی (ره) در حوزه رفاه عمومی شده که با نفی پارادایم مادی‌گرایی سوسیالیستی و لیبرالیستی، در تجربه نظام مردم‌سالاری دینی می‌تواند به‌عنوان ارکان جهت‌ساز الگوی راهبردی در حوزه رفاه عمومی، مورد استفاده نسل جدید و آینده مدیریتی کشور و همچنین سایر کشورهای اسلامی باشد. این تحقیق کاربردی و توسعه‌ای بوده و از لحاظ روشی از دسته پژوهش‌های آمیخته بوده که از روش تحلیل محتوا در آرا و اندیشه‌های امام خمینی (ره) با استفاده از کدگذاری باز، محوری و انتخابی در بستر نرم‌افزار MAXQDA بهره برده

mosavivahash@gmail.com

* دانشجوی دکتری دانشگاه دفاع ملی. (نویسنده مسئول).

** دانشیار گروه علوم اقتصاد دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد دانشگاه امام صادق (ع).

است. جامعه آماری شامل کلیه اسناد و مدارک بالادستی مرتبط با اندیشه‌ها، آراء، نظریات، رهنمودها و تدابیر حضرت امام خمینی (ره) برای رسیدن به ارکان جهت‌ساز الگوی راهبردی (دکترین، اهداف و سیاست‌ها) بوده که با نمونه‌گیری نظری در حوزه رفاه عمومی مورد بررسی بوده است. در مفصل‌بندی گفتمان امام خمینی (ره) دال مرکزی که مفاهیم و مقوله‌های دیگر را تحت تأثیر قرار داده، تامین عدالت در ساحت‌های مختلف است. سایر عناصر گفتمانی مرتبط با دال مرکزی رفع توامان نیازهای مادی و معنوی عموم، تکافل اجتماعی و استفاده از ظرفیت‌های مردمی و پرهیز از دخالت‌های غیر ضرور دولت، توسعه رفاه عمومی با اجرای برنامه مالی اسلام و ابتدا بر ظرفیت‌های درونی نظام، می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: گفتمان امام خمینی (ره)، رفاه عمومی، گفتمان ولایت فقیه، الگوی راهبردی رفاه.

مقدمه

تامین رفاه عمومی تحت عنوان «سیاست‌های اجتماعی» یکی از اهداف مهم نظام‌های سیاسی است، که با بازتعریف آن در مبانی ریشه‌ای و همچنین تبیین رویکردها، سیاست‌ها و برنامه‌های عملیاتی اهمیت، جایگاه و کارکرد این موضوع در ابعاد مختلف مادی و معنوی در راستای تعالی و امنیت‌بخشی روشن‌تر می‌گردد. اگر چه رفاه عمومی در معنی خاص خود برآمده از تحولات مدرن جامعه بشری است؛ اما در ایدئولوژی‌های آسمانی و انسانی نیز از جمله مهم‌ترین اهداف برشمرد شده و رفاه عمومی در آنها در قالب مفاهیمی هم‌چون عدل، یاری رساندن به نیازمندان، محرومین، مستمندان، تامین امنیت و آزادی معنا یافته است.

با پیروزی انقلاب اسلامی و نفی پارادایم مادی‌گرایی در قالب دو قدرت سوسیالیستی و لیبرالیستی مستقر شرق و غرب در قرن حاضر و استقرار و مدیریت کارآمد، موفق و پویا، در حوزه‌های مختلف به‌رغم موانع و دشمنی‌های فراوان در طول ۳۹

سال عمر با برکت جمهوری اسلامی ایران، به‌نحوی داعیه حکومت دینی و نقش دین در تنظیم تمامی شئون دنیوی و اخروی بشر به اثبات رسیده است. بر این اساس در حوزه رفاه عمومی نیز با پیروزی انقلاب اسلامی رویکردهای جدی‌تری نسبت به تحقق رفاه اجتماعی و اقتصادی اتخاذ شده است. به‌طوری‌که در دهه سوم انقلاب «نظام جامع رفاه و تامین اجتماعی» مبتنی بر مبانی و گفتمان انقلاب اسلامی و آنچه که در قانون اساسی در بند ۳ و ۱۲ اصل سوم، بند ۲ و ۴ اصل ۲۱، اصل ۲۹، اصل ۳۰، اصل ۳۱، و اصل ۳۴ و همچنین تکالیف برنامه‌های توسعه (مخصوصاً برنامه سوم) عنوان شده بود، تدوین گردید. در زمینه رفاه عمومی و گسترش و بسط نظام جمهوری اسلامی ایران آن‌گونه که معمار اصلی آن حضرت امام خمینی (ره) بیان فرموده‌اند؛ از راه «گسترش انقلاب در میان ملت‌ها از راه الگوسازی است» که نگاه توأمان به عرصه مادی و معنوی بشر در راستای تحقق سعادت ابدی دارد. لذا استخراج و تدوین علمی تجربیات نظام به‌همراه رهنمودها و اصول ارائه شده از سوی حضرت امام خمینی (ره) به‌عنوان معمار اصلی نظام در حوزه رفاه عمومی، تبیین‌کننده نقشه راه نظام، در رسیدن به الگوی راهبردی در حوزه رفاه عمومی است.

بیان مسئله

بحث رفاه عمومی (اجتماعی) به‌عنوان کانون محوری سیاست‌گذاری اجتماعی، مورد توجه بسیاری از کشورها با نیت‌های مختلف بوده است که متناسب با مکاتب و ایدئولوژی خود، نظام‌ها و الگوهای رفاهی، برنامه‌ریزی، سیاست‌گذاری و گام‌های پیاده‌سازی و اجرای آن‌را فراهم می‌آورند. پیچیدگی‌های مبنایی در درون مفاهیم مرتبط با رفاه عمومی مانند عدالت، آزادی، حق و همچنین تغییرات و تأثیرات ناشی از پدیده‌هایی چون جهانی‌شدن که رفاه عمومی ملی را در فضاها اقتصادی و اجتماعی تحت تأثیر قرار می‌دهند، لزوم توجه به تبیین و تعریف حدود و صغور دخالت دولت و تنظیم نقش مردم را در نگاه دینی و بومی در رفاه عمومی را ایجاد می‌نماید.

اگر در مدرنیته با تاکید بر عقلانیت مدرن، توجه به رفاه و برنامه‌ریزی اجتماعی و نابرابری موجود در جوامع تا سطح آثار دنیوی و ظواهر مادی و رشد صرفاً اقتصادی مورد توجه قرار گرفته، در نگاه دینی با اتکا به عقلانیت متصل به وحی، حمایت‌های اقتصادی برای نیل به رشد اقتصادی و معنوی توامان با رویکرد پیشگیرانه به صورت احکام دینی با تاثیر دنیوی و اخروی، در احکامی چون خمس و زکات به عنوان تکلیف شرعی و همچنین در بعد فردی تحت عناوینی با ارزشی از جمله نذر، بخشش، انفاق، در راستای تحقق تعادل و عدالت اجتماعی، تکلیف ضروری و اساسی قلمداد شده است. با گذشت نزدیک به چهار دهه از انقلاب اسلامی، نظام اسلامی در فعالیتهای مدیریتی (دکترین، هدف‌گذاری، سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی، هدایت، سازماندهی، هماهنگی، پیاده‌سازی و اجرا، نظارت و ارزیابی) در حوزه رفاه عمومی، تجارب فراوانی به دست آورده است؛ اما این تجارب به طور یکپارچه ثبت، تدوین و مستندسازی نشده و همچنین از طریق روش‌های علمی مورد ارزیابی قرار نگرفته و لذا نمی‌توان به عنوان الگویی جامع و کامل از آن استفاده نمود. بنابراین فقدان الگوی بومی، مدون و راهبردی در حوزه رفاه عمومی و ارکان جهت‌ساز این الگو (دکترین، اهداف و سیاست‌ها) بر اساس اندیشه‌ها، نظرات و گفتمان امام خمینی (ره) که مورد بهره‌برداری نسل جدید و آینده مدیریت کشور و همچنین سایر کشورهای اسلامی باشد دغدغه اصلی محقق در انجام این پژوهش می‌باشد.

اهمیت و ضرورت تحقیق

بررسی تطور مفهوم رفاه اجتماعی در قرن اخیر پس از جنگ جهانی دوم، به خصوص در قالب نظریه دولت رفاه، چالش‌های متعددی را در عرصه اجتماعی، سیاسی با خاستگاه رفاهی در کشورهای با این ساختار نشان می‌دهد. در این میان نظام جمهوری اسلامی که به دنبال پی‌ریزی تمدن بزرگ اسلامی است و نظام سیاسی مردم‌سالاری دینی را ارائه و تجربه کرده است می‌تواند با تدوین و ارائه الگویی راهبردی، منسجم و نظام‌مند بر اساس گفتمان ولایت فقیه، قانون اساسی و تجربیات نزدیک به چهار دهه خود، در عرصه‌های

ارائه و تبیین ارکان جهت‌ساز الگوی راهبردی رفاه ... ۲۰۷

مختلف و به‌ویژه امور مهمی هم‌چون رفاه عمومی، شرایط مطلوب زندگی با رویکرد توانان مادی و معنوی برای جهانیان و به‌ویژه مسلمانان در منطقه و نظام بین‌الملل، را فراهم نماید. همچنین ارتقای سطح قابلیت‌های مدیریت در عرصه‌های مختلف از طریق کشف میزان کارآمدی و ناتوانی‌ها و ارتقای دانش و قابلیت‌های با پرهیز از تکرار اشتباهات و رفع ضعف‌ها امکان‌پذیر است که در این پژوهش با کشف فاصله‌های حوزه عمل با آرمان‌ها و اصول مستور در ارکان جهت‌ساز الگوی راهبردی امکان تخمین و برآورد آن برای دست اندرکاران و نخبگان به‌وجود می‌آید.

اهداف تحقیق

- توصیف، تبیین و تفسیر گفتمان ولایت فقیه حضرت امام خمینی (ره) در حوزه رفاه عمومی.
- تعیین اهم ابعاد، مؤلفه‌ها، زیرمؤلفه‌ها و روابط بین ارکان جهت‌ساز الگوی راهبردی در حوزه رفاه عمومی براساس گفتمان حضرت امام خمینی (ره).

سوالات تحقیق

- ۱- گفتمان الهی ولایت فقیه حضرت امام (ره) در حوزه رفاه عمومی چگونه است؟
- ۲- ابعاد، مؤلفه‌ها، زیرمؤلفه‌ها و روابط بین ارکان جهت‌ساز در الگوی راهبردی حوزه رفاه عمومی براساس گفتمان الهی ولایت فقیه حضرت امام (ره) کدامند؟

پیشینه پژوهش

<p>بررسی گفتمان عدالت اجتماعی در دولت‌های بعد از انقلاب اسلامی ایران، رساله دکتری</p>	<p>عنوان رساله</p>
<p>رضا صفری شالی، ۱۳۹۲، دانشگاه علامه طباطبائی</p>	<p>مشخصات نویسنده و تاریخ</p>
<p>نتایج یافته‌ها حاکی از آن است که در گفتمان دفاع مقدس، دولت تأکید بر سیاست عدالت توزیعی نموده است. اما گفتمان سازندگی، مفهومی اقتصادی با شاخصه اصلی رشد اقتصادی در تحقق دال شناور عدالت اجتماعی ارائه نمود. گفتمان اصلاحات، توسعه سیاسی را عاملی زمینه‌ای جهت تحقق عدالت اجتماعی می‌دانست و آخرین گفتمان هژمونی یافته، موسوم به گفتمان اصول‌گرای عدالت‌محور است در این گفتمان دال شناور عدالت اجتماعی، در نشانه‌های مرکزی توزیع فرصت‌ها و امکانات به‌طور مساوی به همه افراد مناطق کشور، تثبیت معنایی یافت؛ چنین رویکردی موجب شد تا طرح تحول اقتصادی هدفمندی یارانه‌ها و... در این دولت اجرا گردد. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که دال عدالت در بین دولت مردان جمهوری اسلامی کم‌وبیش مورد توجه بوده و در مفصل بندی گفتمان عدالت چهار دولت، نشانه مرکزی آن در قالب فقرزدایی نمود داشته است. اما عدالت اجتماعی به‌عنوان یک گفتمان جامع و در قالب یک نظریه ترکیبی و همچنین به‌عنوان یک فرآیند در حال تحول و تکوین در نظر گرفته نشده است، بلکه در هر دولت به‌عنوان یک پروژه تعریف شده و در ضمن استراتژی‌های پرداختن به گفتمان عدالت، برنامه محور نبوده، بلکه عمدتاً قائم به هر دولت بوده است. از این‌رو شاهد نوعی گسست و عدم تداوم گفتمان جامع عدالت اجتماعی و نگرش گاه‌ها سطحی و تکسویه توأم با افراط و تفریط که مفهوم وسیع و همه‌جانبه عدالت اجتماعی را به ایجاد مفاهیمی ناقص از آن، مانند توزیع صرف منابع و امکانات یا رشد اقتصادی و... فرو کاسته که هر چند</p>	<p>نتایج تحقیق</p>

<p>موارد مذکور در برخی زمینه‌ها و ادوار در نقش مسکن زودگذر موثر بوده‌اند؛ ولی هیچ‌گاه توان ارائه چهره تمام قد عدالت اجتماعی با توجه به مولفه‌های اصلی شرایط برابر برای دسترسی به فرصت‌ها، منابع، استحقاق و شایستگی به‌عنوان امور پیشینی و نظام حمایتی و بازتوزیعی به‌عنوان امور پسینی را نداشته‌اند.</p>	
<p>عنوان رساله</p> <p>بررسی سیاست‌ها و دیدگاه‌های رفاهی حکومت علی بن ابیطالب (ع)</p>	
<p>مشخصات نویسنده</p> <p>امیر محمدیان خراسانی، ۱۳۹۱، دانشگاه علامه طباطبائی</p>	
<p>نتایج تحقیق</p> <p>مضامین رفاهی در نهج‌البلاغه در قالب نه شاخص بیان گردیده است: ۱- فقر و نیازمندی ۲- صدقه و بخشش ۳- علم و فراگیری ۴- عدالت و مساوات ۵- حق و باطل ۶- مشورت ۷- تعقل، خرد و تدبیر ۸- قناعت و طمع ۹- اتحاد، دوستی و اعتماد شمارش گردید. درباره اقدامات و دیدگاه حضرت علی (ع)، رفاه و بهروزی جامعه را در گرو نهادینه کردن اخلاق همراه با برقراری عدالت و برابری و احقاق حقوق و آزادی‌های مردم است.</p>	
<p>عنوان رساله</p> <p>بررسی برنامه‌های رفاه و تأمین اجتماعی در سه دهه گذشته از منظر کارشناسان برنامه‌ریزی رفاه اجتماعی</p>	
<p>مشخصات نویسنده</p> <p>بهادر عسگری، دی ماه ۱۳۹۰، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبائی</p>	
<p>نتایج تحقیق</p> <p>در میان الگوهای رفاهی لیبرالیستی، الگوی رفاهی محافظه‌کارانه، الگوی رفاهی سوسیال دموکراسی، الگوی آخری سهم بیشتری در نظام برنامه‌ریزی رفاهی ایران دارد. فقدان گفتمان جامع رفاهی، عدم تعهد به اجرای برنامه‌ها، توسعه نیافتگی رفاه اجتماعی در ایران مقوله‌های قابل توجه بودند.</p>	

پژوهش‌ها و مقالات ارائه شده، اغلب در دو حوزه انجام پذیرفته است. بخشی از آن‌ها بر تبیین مفهوم رفاه اجتماعی و بخشی دیگر بر استفاده از شاخص‌ها و توابع رفاه

اجتماعی رایج و بعضاً غیر بومی برای ارزیابی وضعیت رفاه عمومی با تمرکز بر خروجی‌ها و وضعیت نهایی شاخص‌ها در این زمینه تاکید داشته‌اند. مبنای عمده بررسی‌های صورت گرفته بر اساس چارچوب نظری اندیشمندان غربی با نگاه به تحقق مولفه‌های مورد تاکید دولت رفاه بوده است. لیکن در تحقیق حاضر تلاش گردیده با مبنای قرار دادن آموزه‌های اسلامی و از منظر نخبگان ایرانی ابعاد، مولفه‌ها و شاخص‌های رفاه عمومی تبیین گردد، این مهم‌ترین وجه افتراق پیشینه‌های تحقیق با پژوهش حاضر است.

چارچوب مفهومی

به‌رغم استفاده رایجی که از اصطلاح رفاه می‌شود، به یقین واژه‌ای مبهم است که در ادبیات مرتبط اجتماعی بر سر آن وجود ندارد و نبودن این اجماع موجب شده تا بسیاری از محققان در این زمینه در بسیاری از برداشت‌های خود دچار خطا شوند (غفاری و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۳۹). از دهه ۱۹۸۰ به بعد در تعریف رفاه اجتماعی تغییر و تحول بسیار پدید آمده است. متون مرتبط با جامعه‌شناسی و اقتصاد نشان می‌دهد، در حال حاضر، نه تنها رفاه و بهزیستی، به معنای بهتر زندگی کردن به اقشار آسیب‌پذیر و یا گروه خاصی از افراد جامعه محدود نمی‌شود، بلکه ابعاد گسترده‌تری نیز پیدا کرده است. یکی از ویژگی‌های مهم رفاه اجتماعی، در تعاریف متاخر آن است که فرد از احساس سلامت، امنیت و سرزندگی بالایی برخوردار است (هزارجریبی و همکاران، ۱۳۹۱: ۹). در این مقاله دو مفهوم اصلی مدنظر می‌باشد:

گفتمان ولایت فقیه حضرت امام خمینی (ره) در حوزه رفاه عمومی

گفتمان غالب جمهوری اسلامی ایران بر پایه‌ی اندیشه‌ها، آراء، نظرات، رهنمودها و تدابیر حضرت امام خمینی (ره) و حضرت امام خامنه‌ای (مدظله العالی) شکل گرفته است و ریشه در آموزه‌های دینی و اسلام ناب محمدی (ص) دارد و بر اساس اصل پیشرفته ولایت فقیه در تصمیم‌گیری‌ها در حوزه رفاه عمومی برای مسئولان و کارگزاران نظام هدایت‌گر بوده و تصمیم‌ها و انجام فعالیت‌ها را در همه سطوح، همسو، هماهنگ و هم‌افزا می‌نماید.

رفاه عمومی

به‌رغم استفاده رایجی که از اصطلاح رفاه می‌شود، به یقین واژه‌ای مبهم است که در ادبیات مرتبط اجتماعی بر سر آن وجود ندارد و نبودن این اجماع موجب شده تا بسیاری از محققان در این زمینه در بسیاری از برداشت‌های خود دچار خطا شوند (غفاری و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۳۹). از دهه ۱۹۸۰ به بعد در تعریف رفاه اجتماعی تغییر و تحول بسیار پدید آمده است. متون مرتبط با جامعه‌شناسی و اقتصاد نشان می‌دهد، در حال حاضر، نه تنها رفاه و بهزیستی، به معنای بهتر زندگی کردن به اقشار آسیب‌پذیر و یا گروه خاصی از افراد جامعه محدود نمی‌شود، بلکه ابعاد گسترده‌تری نیز پیدا کرده است. یکی از ویژگی‌های مهم رفاه اجتماعی، در تعاریف متاخر آن است که فرد از احساس سلامت، امنیت و سرزندگی بالایی برخوردار است (هزارجریبی و همکاران، ۱۳۹۱: ۹).

رفاه عمومی؛ تحقق اهداف جمعی و برآوردن خواسته‌ها، نیازها و مطالباتی که از سوی اکثریت افراد جامعه مطرح می‌گردد (پتربیک، ۱۳۸۳: ۳۱-۳۰). در واقع منظور از رفاه عمومی در این پژوهش تحقق خیر و خوشبختی (سعادت) دنیوی و اخروی است که اسلام برای انسان و جامعه تعریف می‌کند. بر این اساس برنامه‌ها، قوانین، مقررات، سازمان‌ها و دستگاه‌ها در دستیابی به شرایط مناسب زندگی اجتماعی در جهت تعالی سطح مادی و معنوی فعالیت نموده و به‌نحوی در تحقق رفاه عمومی و اجتماعی دخیل

هستند. بر این اساس رفاه عمومی صرفاً ارتقا وضعیت مادی تلقی نشده و ضمن این که وجه و نمود عینی و ذهنی دارد، دارای ابعاد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و زیستی می‌باشد و در جامعه‌ای که رفاه عمومی در راستای ارتقای مادی و معنوی با رویکرد سعادت بخشی تامین گردد؛ حداقل چهار هدف کارکردی از طریق تامین رفاه جامعه شامل وجه ایجاد رضایت، تحقق عدالت، وجود امنیت و ارتقا سلامت نیز محقق می‌گردد.

تبیین رفاه عمومی از دید اسلام

همان‌طور که می‌دانیم رفاه در جریان رشد، پیشرفت و توسعه حاصل می‌شود؛ با وجود این نکته‌ای که قابل توجه است این است که در دستیابی به سطح بالای رفاه و برخورداری، چه گروه‌هایی از آن بهتر بهره‌مند خواهند بود؟ و آیا رفاه به همه جامعه تخصیص خواهد یافت یا خیر؟ از این‌رو به سه موضوع ذیل می‌پردازیم:

- رفاه در اسلام تا چه حدی مطلوب است؟
 - با چه شرایطی دستیابی به رفاه مطلوب است؟
 - توزیع این رفاه در جامعه باید چگونه باشد؟
- درباره رفاه باید گفت که آیات و روایات دلالت بر این دارند که اسلام تنها درصدد رفع نیازهای ضروری بشر نیست و با تامین این حداقل‌ها وظیفه دولت تمام نمی‌شود؛ بلکه باید درصدد دستیابی به رفاه نیز باشد. خداوند با توجه به امکاناتی که در اختیار بشر قرار داده می‌فرماید:

قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ^۱

بگو چه کسی زینت خداوند را برای بندگانش (از زمین) بیرون آورده و روزی‌های

پاکیزه را حرام کرده است.

آیه فوق دلالت بر این دارد که خداوند با تخصیص امکانات خود به بشر، دستیابی به رفاه و سطح بالای برخورداری را ستوده است و صرفاً آن‌ها را ملزم به این نموده که اسراف و تبذیر ننمایند:

وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ^۱

بخورید و بیاشامید، ولی اسراف نکنید؛ همانا خداوند مسرفان را دوست نمی‌دارد.

وَلَا تُبْذِرْ تَبْذِيرًا إِنَّ الْمُبْذِرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ^۲

و به‌نوعی، تبذیر نکنی که همانا تبذیر کنندگان، نظایر شیاطینند.

البته خداوند با قرار دادن این نعمت‌ها در اختیار انسان، درصدد آسان‌تر نمودن استفاده از این امکانات برآمده و وسایل کاستن رنج و زحمت انسان‌ها و افزایش سطح برخورداری آن‌ها را تامین نموده است؛ از این‌رو بر بشر منت نهاده و می‌فرماید:

وَتَحْمِلْ أَثْقَالَكُمْ إِلَىٰ بَلَدٍ لَّمْ تَكُونُوا بِالْغِيَةِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ^۳

بارهای شما را به شهری حمل می‌کنند که به آن جز با مشقت انداختن خویش نمی‌رسیدید.

بنابراین تامین رفاه و سطح برخورداری بالاتر برای انسان، موردنظر خداوند بوده است و تلاش بشر در جهت آسان‌تر کردن زندگی خود و بالاتر بردن سطح برخورداری نه‌تنها نکوهیده نیست، بلکه مورد تمجید و ستایش نیز قرار گرفته است و اگر این امر سبب شکر و سپاسگذاری بیشتر انسان گردد، بسیار مورد ستایش قرار گرفته است. درباره سوال و نکته دوم می‌توان گفت:

با توجه به این که غالباً با افزایش سطح رفاه، نوع بشر غلغله بیشتری از خداوند پیدا می‌کند و مطابق با سطح برخورداری، توجه به خداوند نمی‌پردازد، در صورت چنین

۱. اعراف: ۳۲

۲. اعراف: ۳۲

۳. نمل: ۷

رفتاری در اسلام عمدتاً تشویق به سطح کفاف گردیده و تأکید بر آن مورد توجه قرار گرفته است، چنانچه خداوند در قرآن کریم می‌فرماید:

وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ^۱

اگر خداوند روزی را به بندگانش گسترش می‌داد، در زمین سرکشی می‌کردند.

إِنَّ الْأِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَّاظِرٌ^۲

همانا انسان که خود را بی‌نیاز ببیند، طغیان می‌کند.

وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَتَأَى بِجَانِبِهِ^۳

هنگامی که به انسان نعمتی دهیم روی می‌گرداند.

در نهج‌البلاغه نیز آمده:

ولا تسالوا فیها فوق الکفاف و لا تطلبوا منها اکثر من البلاغ^۴

در دنیا بیش از کفاف نخواهید و از آن بیش از حد نیاز نطلبید.

ولی در صورتی که این سطح برخورداری منجر به خودسازی انسان‌ها گردیده و آن‌ها را به ترتیب و تهذیب سوق دهد، و افزایش رفاه و نعمت، آنان را به ناسپاسی از نعمت دچار نسازد «فاتقوا سكرات النعمه» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۴۱) و آن‌ها را به سرمستی و رفاه‌زدگی مبتلا نکند و موجب غلبه تمایلات بر آن‌ها نگردد و موجب غفلت از یاد خداوند نگردد، بلکه موجب شکر فزون‌تر و عبادت و توجه بیشتر به خدا گردد، نه تنها مذموم نیست، بلکه مورد تشویق و ترغیب خداوند بوده و در قرآن کریم می‌فرماید:

وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ^۵

اگر اهل آبادی‌ها ایمان آورده و تقوا گزیده بودند، بر آن‌ها برکت‌هایی را از آسمان

و زمین می‌گشودیم.

۱. شوری: ۲۷

۲. علق: ۶

۳. اسراء: ۸۳

۴. خطبه ۴۵

۵. اعراف: ۹۶

امیر المومنین علیه اسلام نیز در وصف متقین می‌فرماید:

اعْلَمُوا عِبَادَ اللَّهِ أَنَّ الْمُتَّقِينَ ذَهَبُوا بِعَاجِلِ الدُّنْيَا وَ آجَلِ الْآخِرَةِ فَشَارَكُوا أَهْلَ الدُّنْيَا فِي دُنْيَاهُمْ وَ لَمْ يُشَارِكْهُمْ أَهْلُ الدُّنْيَا فِي آخِرَتِهِمْ سَكَنُوا الدُّنْيَا بِأَفْضَلِ مَا سُكِنَتْ وَ أَكَلُوا بِأَفْضَلِ مَا أُكِلَتْ فَحَظُّوا مِنَ الدُّنْيَا بِمَا حَظَّ بِهِ الْمُتَرَفُّونَ وَ أَخَذُوا مِنْهَا مَا أَخَذَهُ الْجَبَابِرَةُ الْمُتَكَبِّرُونَ ثُمَّ انْقَلَبُوا عَنْهَا بِالزَّادِ الْمُبْلَغِ وَ الْمَتَجَرِّ الرَّابِعِ^۱

«همانا متقین بهره دنیای نقد و آخرت آینده را بردند، با اهل دنیا در دنیایشان شریک شدند؛ ولی اهل دنیا در آخرت آنان شریک نگشتند. در دنیا، به بهترین نوع، مسکن گرفتند و به بهترین وجه خوردند. از دنیا به آن‌گونه که مترفین بهره‌مند می‌شوند، استفاده کردند و از آن، چیزی را که جابران متکبر بر می‌داشتند برگرفتند، سپس از آن با توشه کافی و تجارت سودمند بیرون رفتند.»

البته در روایات و آیات، رسیدن به چنین حالتی نیازمند تحولات اساسی در بینش‌ها و ارزش‌ها شمرده شده است که نمونه‌های اعلای آن‌را در زمان حضرت ولی عصر «عج» می‌توان جستجو کرد؛ در روایات آمده است که در چنین شرایطی زمین ذخایر خود از بیرون ریخته و نعمت خدا بر بندگانش بسیار وافر می‌گردد.

ابن عباس از پیامبر اکرم (ص) نقل کرده است که فرمود:

هنگامی که به معراج رفتم، خداوند خطاب به من فرمود: و بالقائم منکم اعمر ارضی بتسییحی و تقدیسی و تهلیلی و ... به احیی عبادی و بلادی بعلمی و له اظهر الكنوز و الذخائر بمشیتی ... و به وسیله قائم شما آباد می‌کنم زمینم را به تسبیح و تقدیس و تهلیل خود ...، به وسیله او زنده می‌کنم سرزمین‌ها و بندگانش را به علم خویش و برای او گنج‌ها و ذخایر را به مشیت خود آشکار کنم.

بنابراین مطابق آیات در شرایطی که این رفاه و برخورداری موجب خدمتگذاری و سپاس‌بندگان گردد، مطلوب شمرده شده است؛ ولی در شرایطی که بندگان به این امر

نپردازند، خداوند سطح کفاف را برای آن‌ها مورد تاکید قرار داده است. از طرف دیگر خداوند نتیجه سپاس و شکرگزاری را افزایش نعمت‌ها و به تبع آن سطح رفاه ذکر کرده است و هنگامی که بندگان شکرگزار بوده و سپاس این نعمت‌ها را به جای آورند، سطح بالای برخورداری و رفاه مورد تاکید قرار گرفته است.

درباره این که آیا باید رفاه برای همه باشد یا برای گروهی خاص، ظاهراً از احکام و روایات به دست می‌آید که رفاه عمومی مورد تاکید اسلام قرار گرفته است؛ زیرا برای تامین زندگی فقرا و محرومان و افرادی که به هر دلیل نتوانسته، زندگی آبرومندانه‌ای را ترتیب دهند، منابع مالی متعددی قرار داده شده است و تلاش برای رساندن آن‌ها به سطح متوسط ستوده شده و مورد تاکید قرار گرفته است. یکی از مواردی که برای تامین زندگی افرادی که توان تامین زندگی خویش در حد متوسط جامعه را ندارند (با صرف نظر از این که قدرت تامین ضروریات زندگی خود را داشته باشند و یا عاجز از آن باشند)، می‌توان ذکر کرد، برداشت از زکات به مقدار نیاز سالانه آن‌ها تا حد استغنا می‌باشد؛ چنانچه در روایتی از امام موسی بن جعفر (ع) در مورد زکات آمده است

«فأخذة الوالی، فوجهه فی الجهه التي وجهها الله علی ثمانیه أسهم للفقراء و المساکین و العاملين علیها و المؤلفه قلوبهم و فی الرقاب و الغارمین و فی سبیل الله و ابن السبیل ثمانیه أسهم، یقسم بینهم فی مواضعهم بقدر ما یستغنون به فی ستهم بلا ضیق و لا تقتیر، فإن فضل من ذلک شیء رد إلی الوالی و إن نقص من ذلک شیء و لم تکتفوا به کان علی الوالی أن یمونهم من عنده بقدر سعتهم حتی یستغنوا» (وسائل الشیعه، جلد ۶، ۱۳۵۹: ۱۸۴).

زکات را حاکم می‌گیرد و در مواردی که خدا تعیین فرموده، بر هشت سهم قرار می‌دهد برای فقرا، مسکینان، جمع‌آوران زکات، دلجویی شدگان، بردگان، بدهکاران، در راه خدا و در راه مانده. هشت سهم هست که در بین آن‌ها در مواردشان، به آن مقدار که در آن سال بدون فشار و سخت‌گیری مستغنی شوند، تقسیم می‌شود و اگر کم آمد و در حد

استغنا به وسیله زکات تامین نشدند؛ بر والی است که از نزد خویش به اندازه گنجایش آنان به ایشان بدهد تا بی‌نیاز گردند.

در این روایات نیز تاکید بر حد استغنا است که عبارت است از حد متوسط و معتدل زندگی افراد جامعه که با سیر صعودی توسعه و رشد، این حد نیز افزایش یافته است و رفاه نسبی پیوسته رو به افزایش می‌گذارد. در دوره‌ای که ماشین در زندگی بشر راه نیفتاده بود، تامین غذا، لباس، مسکن و مخارج ازدواج به‌طور متعارف برای افراد جامعه استغنا را پدید می‌آورد. امروزه که زندگی بدون استفاده از وسایل ماشین -به‌خصوص در شهرها- زندگی دشوار و غیر قابل تحملی است، استغنا برای افراد جامعه به‌مقدار وسایل بستگی دارد که یک زندگی متوسط از آن برخوردار است. وجود لوازم مصرفی خانگی از قبیل بخاری، یخچال، پنکه یا کولر، فرگاز خوراک‌پزی و حتی برای بسیاری از افراد اتومبیل شخصی، از لوازم ضروری زندگی به‌شمار می‌رود که تامین حد استغنا و رفاه افراد جامعه به امکاناتی فراتر از این‌ها اشاره دارد.

بنابراین با توجه به تاکیدی که اسلام بر عدالت اجتماعی و رفع فقر مطلق نسبی در جامعه دارد و مطلوب بودن رفاه و سطح بالای برخورداری، می‌توان این‌طور در نظر گرفت که اسلام رفاه را برای تمامی اقشار جامعه مدنظر قرار داده است نه برای گروهی خاص (موسایی، ۱۳۸۶: ۴۹۵-۵۰۰).

اندیشه‌ها و آرا حضرت امام خمینی (ره) در حوزه رفاه عمومی

به‌طور کلی رفاه در دو سطح فردی و اجتماعی مطرح می‌شود. ممکن است در سطح فردی، رفاه فرد به‌طور کم‌وبیش فراهم باشد، ولی به‌عنوان معیار کوچکی از جامعه مطرح می‌باشد و از روی آن نمی‌توان به برآورده شدن رفاه اجتماعی پی‌برد. بنابراین می‌توان گفت جامعه برای بقای خود باید با مورد توجه قرار دادن بیشتر رفاه جامعه در تصمیم‌گیری‌های خود عمل نماید که این امر در گفتمان ولایت فقیه به‌عنوان کسی که حق حاکمیت و حکومت بر مردم را دارد مورد اهتمام و توجه قرار گرفته است. در یک نگاه

اجمالی به نظر می‌رسد حضرت امام (ره)، رفاه در سطح فردی را مورد نکوهش قرار داده و آن‌را از ویژگی‌های اسلام دروغین معرفی می‌کند، ایشان در سطح عمومی در نامه‌ای که به سران سه قوه در ارتباط با بازسازی کشور نوشتند، برنامه‌ریزی در جهت رفاه متناسب با وضع عامه مردم را گوشزد کردند. ایشان هدف غایی را رفاه ندانسته، ولی بر روی آن تاکید کرده و می‌فرمایند:

«اگر مقصد این بود که زاغه‌نشین‌ها از زاغه‌نشینی بیرون بیایند و یک سروسامانی پیدا بکنند، این هم ان شاءالله می‌شود و با همت همه باید بشود، لکن باز مقصد این نیست. مقصد این است که کشور ما یک کشور اسلامی باشد؛ کشور ما تحت رهبری قرآن، تحت رهبری پیغمبر اکرم و سایر اولیای عظام، اداره بشود. رفتن مستکبرین مقدمه است. رفاه مستضعفین یکی از مقاصد اسلام است. رژیم اسلامی مثل رژیم‌های مکتب‌های مادی نیست، مکتب‌های مادی تمام همت‌شان این است که مرتع درست بشود. تمام همت این است که منزل داشته باشند؛ آنهایی که راست می‌گویند - اسلام مقصدش بالاتر از این‌ها است. مکتب اسلام یک مکتب مادی نیست؛ یک مکتب مادی و معنوی است. مادیت را در پناه معنویت اسلام قبول دارد. معنویات، اخلاق و تهذیب نفس. اسلام برای تهذیب انسان آمده است؛ برای انسان‌سازی آمده است. همه مکتب‌های توحیدی برای انسان‌سازی آمده‌اند. ما مکلفیم انسان بسازیم (صحیفه نور، ج ۷: ۵۳۱).

ایشان هدف در استقرار حکومت را فراهم کردن رفاه و آسایش عمومی ذکر کرده و می‌فرمایند:

«ما چیزی نمی‌خواهیم ما حرفی نداریم، الا این که یک ملتی که در طول تاریخ در شکنجه و اختناق بوده است و در این سنوات اخیر، آخر مرتبه شکنجه و اختناق و جنایتکاری و چپاول‌گری خارجی‌ها و داخلی‌ها بر این ملت سایه افکنده است. ما می‌خواهیم این‌ها نباشد. ما می‌خواهیم مردم ما آزاد باشند، تحت فشار و تحت سلطه دیگران و داخل و خارج نباشند. ما می‌خواهیم مملکتمان از خودمان باشد، مستقل باشد، تحت رهبری دیگران نباشد. ما می‌خواهیم مخازن مملکت ما از خودش باشد، ما

می‌خواهیم در این مملکت خودمان کار بکنیم و خودمان نتیجه کار را ببریم. ما می‌خواهیم یک حکومت عدل اسلامی و یک حکومت شبیه حکومت‌های صدر اسلام پیدا بشود و ما می‌خواهیم که ملت ما در رفاه و آسایش باشند. اینهایی که در قدم به قدم مخالف می‌کنند، آن‌ها چه می‌گویند؟ به اسم این که ما طرفدار ملت هستیم» (صحیفه نور، ج ۱۲: ۵۷-۵۸).

روش تحقیق

این تحقیق آمیخته (کمی و کیفی) از نوع کاربردی و توسعه‌ای است و با استفاده از روش‌های تحلیل کمی و کیفی و ترکیب آن (آمیخته) و استفاده از نرم‌افزاری تحلیل کیفی MAXQDA، از تحلیل محتوا کمی در فرمایشات و تدابیر و تحلیل محتوی کیفی در آرا و اندیشه‌های بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران و معنادار نمودن مؤلفه‌ها و شاخص‌های حوزه رفاه عمومی بهره برده است. استفاده از سه نوع کدگذاری باز، محوری و انتخابی و ترکیب هم‌زمان تمامی مؤلفه‌ها و داده‌های حاصله، از طریق روش نظریه‌پردازی زمینه‌ای و مبنایی (داده بنیاد) در احصا ارکان جهت‌ساز، یکی از دیگر از موارد مهم قابل توجه در این پژوهش می‌باشد. جامعه آماری شامل کلیه اسناد و مدارک بالادستی مرتبط با اندیشه‌ها، آرا، نظریات، رهنمودها و تدابیر برای رسیدن به گفتمان ولایت فقیه حضرت امام خمینی (ره) بوده که با نمونه‌گیری نظری شامل گفتمان ولایت فقیه حضرت امام (ره) در حوزه رفاه عمومی می‌باشد.

پایایی

برای محاسبه سنجش پایایی تحلیل محتوا آرا، اندیشه‌ها و فرمایشات حضرت امام خمینی (ره)، تعداد کلمات کدگذاری شده توسط دو نفر از خبرگان حوزه رفاه عمومی در فرمول هولستی قرار داده شده است:

$$M = 59 \text{ تعداد تصمیم‌های کدگذاری مورد توافق دو کدگذار.}$$

$$N1 = 63 \text{ تعداد تصمیم‌های کدگذاری از سوی کدگذار اول.}$$

N2=۶۶ تعداد تصمیم‌های کدگذاری از سوی کدگذار دوم.

با توجه به نتیجه سنجش (۰/۹۱۴) پایایی تحلیل محتوا انجام شده، پایایی قابل توجهی است.

توصیف و تحلیل یافته‌ها

تحلیل محتوای آرا، اندیشه‌ها و فرامین امام خمینی (ره)

به‌منظور پاسخ به پرسش پژوهش و تبیین گفتمان ولایت فقیه از دیدگاه حضرت امام خمینی (ره) در حوزه رفاه عمومی، مجموعه بیانات، فرمان‌ها، پیام‌ها و سایر آثار امام خمینی (ره) مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و ابعاد سه‌گانه الگوی راهبردی (دکترین، اهداف و سیاست‌ها) از مجموعه آثار ایشان به‌طور جداگانه استخراج گردید. قبل از تحلیل گفتمان لازم بود تحلیل محتوای کمی و کیفی به‌عنوان گام اساسی مورد استفاده در تحلیل گفتمان بر روی داده‌ها انجام پذیرد. برای این منظور ابتدا تحلیل محتوای کمی و سپس به‌صورت جداگانه تحلیل محتوای کیفی در بیانات حضرت امام خمینی (ره) با استفاده از کدگذاری‌ها انجام شد و سپس تحلیل گفتمان اندیشه‌های ایشان به‌صورت جداگانه صورت گرفت.

در گام اول تجزیه و تحلیل آرا و اندیشه‌های امام خمینی (ره)، ابتدا تحلیل محتوای کمی در خصوص کلمات مربوط به رفاه عمومی به‌شرح جدول ۱- انجام پذیرفت:

جدول ۱- فراوانی کلمات مربوط به رفاه عمومی در آرا و اندیشه‌های حضرت امام خمینی (ره)

کلمات	فراوانی	درصد	کلمات	فراوانی	درصد
رفاه	۱۴۵	٪۷۳.۶	فقرا	۸۷	٪۰۴.۴
بیماری	۷۱	٪۳۰.۳	امنیت	۱۹۴	٪۰۱.۹
رفاه مادی	۲	٪۰.۰۹	رضایت	۸۲	٪۸۱.۳
آسایش	۵۱	٪۳۷.۲	محرومین	۵۸	٪۶۹.۲

کلمات	فراوانی	درصد	کلمات	فراوانی	درصد
سعادت	۷۶۴	۴۷.۳۵٪	تأمین مسکن	۱۳	۶۰.۰٪
مستضعف	۲۰۶	۵۶.۹٪	عدالت اجتماعی	۴۶	۱۴.۲٪
راحتی	۲۰	۹۳.۰٪	بهداشت	۸	۳۷.۰٪
اشتغال	۱۲۵	۸۰.۵٪	فقیر	۱۲۴	۷۶.۵٪
رفاه‌طلبی	۳	۱۴.۰٪	معیشت	۹	۴۲.۰٪
بهبودی	۸	۳۷.۰٪	رفع نیاز	۱۹	۸۸.۰٪
نیازمندان	۵	۲۳.۰٪	سلامت معنوی	۱	۰.۵٪
فقر	۸۷	۴۰.۴٪	سلامت جسمانی	۸	۳۷.۰٪
آموزش/ آموزش همگانی	۸	۳۷.۰٪	رفاه عمومی: رفاه عمومی رفاه مردم رفاه ملت رفاه خلق	۱۰ ۱ ۲ ۶ ۱	۴۶.۰٪
جمع کل	۲۱۵۴	۱۰۰.۰٪			

در گام دوم برای تحلیل محتوای کیفی مجموعه بیانات، پیام‌ها و مصاحبه‌های امام خمینی (ره) به صورت تمام شمار درباره موضوع پژوهش صورت گرفت. بر اساس کدگذاری اولیه (باز) که شالوده اصلی تحلیل محتوا کیفی را تشکیل می‌دهد، ۶۳ کد اولیه به شرح جدول ۲- مرتبط با موضوع رفاه عمومی در آثار ایشان کدگذاری گردیده است.

جدول ۲- کدگذاری اولیه مرتبط با رفاه عمومی در صحیفه امام خمینی (ره)

تامین رفاه عمومی وظیفه ذاتی حکومت‌ها	عدالت محوری/کاهش طبقات-تامین رضایت مردم	اقتصاد درون‌زاد- نفی اقتصاد با حداکثرسازی سود	ترجیح رفاه عمومی به رفاه افراد خاص
نفی ظلم	سعادت	حمایت اقتصادی فقرا	حمایت از زنان سرپرست
تولید محوری	نفی مصرف‌زدگی	نفی رفاه نامشروع	رفاه بدون وابستگی
حمایت از محرومین- تامین حد کفاف زندگی	ترجیح رفاه عمومی به رفاه افراد خاص	اشتغال- ایجاد محیط اجتماعی سالم برای اشتغال زنان	جهاد سازندگی برای اقتشار پایین
عدالت هسته اصلی رفاه	ایجاد ساختار برای رفاه	سلامت	توجه به اقلیت‌های مذهبی
مشارکت مردمی در سرنوشت	روان‌سازی خدمت به محرومین	ریشه‌کنی فقر/اولویت رسیدگی به محرومین	مشارکت خیرین در بسط رفاه
تامین توانان نیاز مادی و معنوی/تامین رفاه عمومی وظیفه حاکمیت- استفاده از ذخایر طبیعی کشور - ایجاد اشتغال مبتنی بر نیاز ملی و بومی	قانون‌گذاری در جهت سرعت بخشیدن اجرائیات برای تامین رفاه	مشارکت مردمی- استفاده از ظرفیت‌های مردمی- همبستگی ملی با رعایت حقوق متقابل ملت و دولت	تامین توانان نیاز مادی و معنوی- تامین و معنوی- تامین مایحتاج اولیه (خوراک، منزل، آموزش و...) برای انسان‌سازی

توانمندسازی - تاکید بر کارمحوری در اسلام	تامین مسکن با اولویت کم درآمدها - کارمحوری	ترویج تجارت (واردات و صادرات)	اجرای احکام اسلامی متضمن رفاه
رفاه عمومی هدف اسلام	استحقاق	توسعه صادرات	تسریع در امور مستضعفین
رفاه برای همه اقشار	عدالت محوری	سلامت اسلامت	روان‌سازی خدمت
انتخاب کارگزاران محروم	رفاه برای همه اقشار	حمایت از محرومین	مشارکت خیرین در توسعه رفاه
فقرزدایی	اجرای عدالت	توجه به فقرا	سعادت اسعادت
حمایت از کارگران	اجرای برنامه مالی اسلام	عدم تبعیض	عمل انقلابی
عدم تبعیض در خدمات رفاهی	سعادت اسعادت	نفی فرهنگ مصرف‌زدگی	تامین رفاه عمومی اساس نظام
اجرای احکام اسلامی متضمن رفاه	حمایت از مستضعفین - خود اتکایی مستضعفین	اجرای احکام اسلامی متضمن رفاه	استقلال و آزادی - رفاه حقیقی ایجاد امنیت می‌کند.
	نفی فساد اقتصادی	حمایت از مستضعفین	سعادت

ابعاد سه‌گانه الگوی راهبردی (دکترین، اهداف و سیاست‌ها) در اندیشه

امام خمینی (ره)

دکترین رفاه عمومی در اندیشه امام خمینی (ره)

دکترین، مجموعه باورها، اصول یا قواعد بنیادین معتبری است که هدایت‌کننده سیاست‌ها، برنامه‌ها و اقدام‌ها در جهت تأمین اهداف مورد نظر است. به تعبیر بهتر دکترین،

شامل ارزش‌ها و اصول پذیرفته شده‌ای است که به‌عنوان چارچوبی برای همسو، هماهنگ و هم‌افزا کردن تصمیم‌ها و اقدام‌ها عمل می‌کنند. مجموعه اصول و ارزش‌های مستخرج از آرا و اندیشه‌های امام خمینی (ره) را در قالب دکترین حوزه رفاه عمومی را می‌توان به‌شرح زیر دسته‌بندی کرد:

الف) تامین توانان نیازهای مادی و معنوی مردم؛ حاکمیت در راستای رشد و تکامل در جهت انسان‌سازی مسئولیت دارد، در این راستا علاوه بر تامین نیازهای مادی افراد بایستی هم‌زمان زمینه و بسترهای دستیابی به نیاز معنوی را نیز فراهم کند، براساس رویکرد دینی، رشد صرفاً مادی و افراط در تامین رفاه بدون توجه به حفظ و توسعه ارزش‌ها و شعائر اسلامی انسان‌ساز، مطلوب هدف و مورد نظر نمی‌باشد. بر اساس اندیشه حضرت امام خمینی (ره)، رشد مادی در پناه رشد معنوی مورد قبول اسلام هست. همچنین ارائه خدمات عمومی با رویکرد تحقق رفاه مردم، از منظر حاکمیتی منحصر به افراد، گروه و اقشار خاص نبوده و برای تامین رفاه عمومی بایستی همه افراد جامعه زیر چتر برنامه‌های توسعه و تعمیق تامین رفاه مادی و معنوی عمومی قرار گیرند. که البته در این زمینه در اندیشه حضرت امام خمینی (ره)، مستضعفین و فقرا بیش از بقیه اقشار مورد توجه قرار دارند. اقدام انقلابی و تسریع در خدمت‌رسانی در جهت جبران خسارت‌های مادی و معنوی مردم، تسهیل‌گری و روان‌سازی ارائه خدمات و پرهیز از بروکراسی‌های زائد در ارائه خدمات عمومی به مردم، بخشی دیگر از شاخص‌های مورد تاکید در راستای تحقق آسایش و رفاه جامعه است.

ب) تامین عدالت در ساحت‌های مختلف (اقتصادی، اجتماعی) یکی دیگر از اصول مهم دکترینی موردنظر حضرت امام خمینی (ره) در زمینه رفاه عمومی است، از نظر ایشان محصول تحقق و استقرار عدالت موردنظر اسلام، در جمهوری اسلامی برای همه مردم، آزادی، استقلال و رفاه است. در متن عدالت اسلامی مبارزه با انواع فساد اقتصادی، ظلم و استبداد، کج روی‌ها، غارتگری‌ها و چپاول وجود دارد. از منظر ایشان اجرای عدالت یکی از دلایل مهم حضور انبیاء الهی برای اصلاح امم بوده و در اسلام هم یکی از مهم‌ترین

دستاورد عدالت، تحقق رفاه مردم می‌باشد. در بیانات ایشان رفتار توأم با عدالت با مردم علاوه بر ایجاد رفاه، چون موافق با میل و خواست خدا است؛ ایجاد تمایل و رضایت را نیز به دنبال دارد. نفی حداکثرسازی سود، دستیابی‌ها بر اساس استحقاق و دفاع از حقوق محرومین و مستضعفین و عدم تبعیض در ارائه خدمات عمومی به اقشار مختلف مردم از دیگر شاخص‌های قابل احصا از نظرات حضرت امام خمینی (ره) در این مقوله است.

ج) تکافل اجتماعی یکی دیگر از اصول دگرترین اندیشه‌های امام خمینی (ره) است، ایشان تسلیم و اجرای برنامه مالی اسلام را متضمن دستیابی به رفاه عمومی و آسایش می‌دانند و بر استفاده از نظامات و احکام اسلامی برای تامین اجتماعی تاکید دارند و در این زمینه مسئولیت را متوجه حاکمیت می‌کنند. ایجاد ساختار و اداره آن‌ها بر اساس این احکام در راستای تامین رفاه با استفاده از قوانین اسلام از منظر نقش حاکمیت در کفالت امور مردم به‌طور مستقیم (نقش حکومت) و غیرمستقیم (نقش مردم) از موضوعات مهم و مورد نظر ایشان می‌باشد. در این زمینه بر رسیدگی بیشتر به محرومین با انتخاب کارگزاران محروم و رنج‌دیده تاکید ویژه دارند.

د) درون‌زادی و ابتنا و اتکا بر ظرفیت نظام اسلامی؛ در راستای این دگرترین امام خمینی (ره) هرگونه سلطه‌پذیری و ننگ تسلیم در برابر کفر را نفی کرده و بر مقدم بودن استقلال (با نفی سلطه) و آزادی بر رفاه نسبی تاکید دارند و همچنین دستیابی به رفاه مادی از راه نامشروع از جمله از مسیر اقتصاد غیر دینی و خارج از نظامات اقتصاد دینی را نمی‌پذیرند. همچنین خدمت به مردم و محرومین از راه نامشروع را خیانت به اسلام، جمهوری اسلامی و محرومین می‌دانند. ایشان ضمن تاکید بر صناعت و تجارت بر اساس قوانین مالی اسلام بر توسعه و تمرکز بیشتر بر استفاده از ظرفیت‌ها داخل نظام اسلامی از جمله کشاورزی، تولید و خدمات تاکید دارند.

جدول ۳- دکترین حوزه رفاه عمومی در یافته‌های تحقیق از آرا و اندیشه‌های حضرت امام خمینی (ره)

مؤلفه‌ها	شاخص‌ها
تامین توانان نیازهای مادی و معنوی عموم مردم	تامین مایحتاج اولیه (خوراک، منزل، آموزش و ...) برای انسان‌سازی
	نفی افراط و تفریط در تامین رفاه و تاکید بر حفظ ارزش‌ها و شعائر اسلامی
	ترجیح و تامین رفاه عمومی به رفاه افراد خاص
	ارائه لوایح و تصویب قوانین برای تحقق رفاه عمومی
	پرهیز از بروکراسی‌های زائد و سرعت در خدمت‌رسانی و رفاه مردم- روان‌سازی ارائه خدمت به مردم
	تامین آسایش اقشار و اقلیت‌ها
تامین عدالت در ساحت‌های مختلف (اقتصادی، اجتماعی و ...)	کاهش فاصله طبقاتی و تامین عدالت اقتصادی
	مبارزه با فساد اقتصادی
	نفی ظلم و استبداد و عدالت در رفتار با مردم
	نفی حداکثرسازی سود
	دستیابی افراد بر اساس استحقاق
	دفاع از حقوق مستضعفین و محرومین
	استقرار عدالت هسته مرکز تحقق رفاه، استقلال و آزادی
	عدم تبعیض در ارائه خدمات رفاه عمومی به اقشار مختلف
تکافل اجتماعی	استفاده از نظامات و احکام اسلامی برای تامین اجتماعی
	تامین حد کفاف زندگی برای همه مردم
	تامین رفاه عمومی، وظیفه حاکمیت
درون‌زادی، ابتدا و	اجرای برنامه مالی اسلام برای تامین رفاه

شاخص‌ها	مولفه‌ها
اداره حکومت اسلامی و ایجاد ساختار در جهت تامین رفاه با استفاده از قوانین اسلام	اتکا بر ظرفیت داخلی نظام اسلامی
انتخاب کارگزاران محروم در جهت رفاه مردم درد کشیده	
مقدم بودن استقلال (نفی سلطه) و آزادی بر رفاه	
نفی تامین رفاه از راه نامشروع و حرام (اقتصاد غیر دینی و ...)	
توسعه صناعت و تجارت بر اساس قوانین مالی اسلام	
توسعه استفاده از ظرفیت‌های داخلی در کشاورزی، تولید و خدمات	

هدف‌گذاری در رفاه عمومی در اندیشه امام خمینی (ره)

اهداف همان نتایج مشخص و خاصی است که هر مجموعه می‌کوشد در انجام مأموریت خود به آن‌ها دست یابد. هدف هر فرد، سازمان یا جامعه، نیل به ارزش‌ها یا حذف ضد ارزش‌هایی است که به صورت رسمی یا غیررسمی، آگاهانه یا ناخودآگاه به آن‌ها باور دارد. بر این اساس، در هر مجموعه تعیین اهداف یا هدف‌گذاری در ارتباط مستقیم با ارزش‌های پذیرفته شده آن فرد یا مجموعه قرار دارد. لذا مطابق جدول ۳- اهداف مستخرج از بیانات و آرا امام خمینی (ره) در قالب تامین سعادت، تامین سلامت، مبارزه و ریشه‌کنی فقر و محرومیت، جلوگیری از فرهنگی مصرف‌زدگی در جامعه، تولید امنیت در جامعه و ایجاد رضایت قابل شناسایی و دسته‌بندی هستند. حضرت امام (ره)، برنامه دولت اسلامی را رسیدن به سعادت دنیوی و اخروی معرفی می‌نمایند و در این مسیر بر اجرای احکام و قوانین منبعث از اسلام که تامین کننده سلامت و آرامش و رفاه هست؛ تاکید می‌نمایند، ایجاد محیط سالم برای فعالیت و انجام فعالیت اقتصادی سالم، توجه به سلامت جسمانی مردم از شاخص‌های مورد تاکید ایشان بوده است. همچنین در تحلیل محتوای بیانات حضرت امام (ره) علاوه بر اهداف مصرح و سنجش‌پذیر مانند مبارزه با فقر

و تامین امنیت و ایجاد رضایت بر اهداف و گزاره‌های زمینه‌ای که رفاه جامعه را در کلان مورد تاثیر قرار می‌دهد، نیز تاکید شده است. یکی از این اهداف از منظر امام خمینی (ره)، مبارزه با فرهنگ مصرف‌زدگی در جامعه است که به شاخص‌هایی از جمله، توسعه صادرات به جای واردات بیشتر، تمرکز به تولیدمحوری به جای مصرف‌زدگی در فرهنگ عمومی و ایجاد زمینه تعاملات جهانی متعادل با ملحوظ داشتن عدم وابستگی در راستای تحقق و تاثیر مناسب بر رفاه عمومی اشاره شده است.

جدول ۴- اهداف حوزه رفاه عمومی در یافته‌های تحقیق از آرا و اندیشه‌های حضرت امام

مؤلفه (اصول)	شاخص‌ها
تحقق سعادت همه مردم	اجرای احکام اسلامی متضمن سعادت همه اقشار
	تلاش در تامین سعادت و آسایش دنیوی و اخروی
	تاکید بر قانون مالی اسلام
تامین سلامت همه مردم	حفظ سلامت جسمانی برای همه افراد جامعه
	تقویت سلامت اقتصادی جامعه
	ایجاد محیط اجتماعی سالم برای اشتغال زنان
ریشه‌کنی فقر و محرومیت از جامعه	رسیدگی فوری و انقلابی به نیاز فقرا و محرومین جامعه
	حمایت از محرومین و مستضعفین جامعه
	تامین حداقل نیازهای فقرا
	تامین مسکن با اولویت محرومین و کم درآمدها توسط دولت
	توسعه صادرات کشور
جلوگیری از مصرف‌زدگی	تولیدمحوری
	تعامل جهانی دولت برای تحقق رفاه بدون وابستگی

مؤلفه (اصول)	شاخص‌ها
تولید امنیت برای مردم	رفاه واقعی مولد امنیت
ایجاد رضایت	توجه به آراء، میل، خواست و اراده مردم
	همبستگی ملی با رعایت حقوق متقابل ملت و دولت
	روان‌سازی در ارائه خدمات به مردم
	پرهیز از کاغذ بازی‌ها در پرداختن به امورات مردم

سیاست‌گذاری در رفاه عمومی در اندیشه امام خمینی (ره)

سیاست یا خط‌مشی، برنامه‌هایی هستند که تصمیمات کلی را در بر می‌گیرد و به‌عنوان راهنما یا چارچوب تفکر و اندیشه در تصمیم‌گیری به‌کار می‌روند. سیاست یک برنامه عمومی عملی است که نحوه اجرای هدف را بیان و حوزه رفتار مسئولان اجرایی را تعیین می‌کند و در عین حال وسیله‌ای موثر برای کنترل عملیات است. چنان که در جدول ۶-۶- نمایش داده شده است، گزاره‌های صریح یا مفاهیم ضمنی مستخرج از تحلیل محتوای کیفی فرمایش‌های امام خمینی (ره) در زمینه سیاست‌های حوزه رفاه عمومی را می‌توان به شرح زیر برشمرد:

الف) کارمحوری در جامعه؛ یکی از سیاست‌های موردنظر در اندیشه‌های حضرت امام (ره) بوده است. ایشان ضمن اشاره به ظرفیت‌های طبیعی و خدادادی بر استفاده از این ظرفیت‌ها و خروج از تک محصولی بودن تولید (نفت) تاکید دارند، توجه به شاخص‌های دیگر از جمله کشاورزی و ایجاد کار و شغل و تقویت تولیدات داخلی از تاکیدات ایشان بوده است.

ب) مشارکت مردمی در راستای تکافل اجتماعی؛ یکی دیگر از سیاست‌های نظام اسلامی از منظر حضرت امام (ره) می‌باشد، ایشان ضمن تاکید بر عدم دخالت دولت در حیطه‌های غیر ضرور و علاوه بر این که برای کارگزاران نظام اسلامی در پرداختن به امور تکافل اجتماعی نقش مستقیم قائل هستند، برای این امر به‌خصوص برای محرومیت‌زدایی

برای مردم و خیرین توصیه اکید دارند و رویکرد اقدام داوطلبانه مردم و اقشار متمکن را لازم و ضروری می‌پندارند. حضرت امام، جدایی ملت از دولت‌ها را منشا همه گرفتاری‌ها دانسته و عمل به طرح اسلام در جهت ادای حقوق متقابل دولت و ملت، ملت با ملت را موجد رفاه عنوان می‌فرمایند.

ج) توانمندسازی افراد مستضعف و فقیر از سیاست‌های راهبردی دیگری است که برای ارتقا و رشد رفاه عمومی در نظام اسلامی بدون توجه به آن شرایط زمینه‌ای مشکلات افراد نیازمند و دارای توان بالقوه حل نمی‌گردد، در این زمینه بر شاخص‌هایی از جمله ایجاد فرصت‌های شغلی با رویکرد خوداتکایی و ارائه خدمات پایه‌ای توانمندساز از جمله مسکن، آموزش، توسط حاکمیت تاکید شده است.

د) حمایت از گروه‌های خاص؛ یکی دیگر از سیاست‌های مورد نظر حضرت امام (ره)، در حوزه رفاه عمومی است، در خصوص لزوم حمایت از اقشار نیازمند و خاص اعتقاد حضرت امام (ره) بر این است که «اسلام می‌خواهد مستضعفین را یاری دهد تا سرنوشت خود را در دست گیرند» و بر شاخص‌های مهمی در زمینه حمایت از کارگران، زنان، افراد کم درآمد و کمک به تامین خدمات آن‌ها تاکید دارند.

جدول ۵- سیاست‌های حوزه رفاه عمومی در یافته‌های تحقیق از آرا و اندیشه‌های

شاخص‌ها	مولفه (اصول)
استفاده از ظرفیت‌ها و ذخایر طبیعی کشور برای رفاه جامعه	کار محوری در جامعه
کارآفرینی پایدار مبتنی بر نیاز ملی و بومی	
تولید محوری و خروج از تک محصولی نفت	
رشد کشاورزی	جلب اعتماد و مشارکت مردمی در راستای تکافل
عدم دخالت دولت در حیطه‌های غیر ضرور	
کمک نقدی و غیرنقدی افراد متکن به افراد نیازمند	
جذب و جلب مشارکت خیرین در حوزه‌های مختلف جهت	

مؤلفه (اصول)	شاخص‌ها
	رفاه مردم
توانمندسازی	ایجاد فرصت‌های شغلی با رویکرد خوداتکایی خانواده‌ها
	ارائه خدمات پایه‌ای مثل مسکن
حمایت از اقشار خاص	حمایت از کارگران
	حمایت از زنان سرپرست
	تامین مسکن به‌ویژه کم‌درآمدها
	توجه به اقلیت‌های مذهبی

تحلیل و تفسیر آراء، اندیشه‌ها و فرامین امام خمینی (ره) در رفاه عمومی

- موضوع رفاه عمومی و کنکاش در این خصوص به‌عنوان بخشی از منظومه کلی مکتب فکری و سیاسی حضرت امام (ره) در حکمرانی بر اساس رویکرد دینی در قالب حکومت اسلامی بر اساس نظریه ولایت مطلقه فقیه است.
- در این نظریه از مهم‌ترین عناصر بنیادین و اساسی نظام، اسلامیت و جمهوریت نظام است که اساساً چگونگی تنظیم سازوکارهای لازم برای حکمرانی مطلوب و ارائه الگوهای مختلف حوزه‌های گوناگون که در محتوا و شکل متأثر از این دو عنصر بنیادین می‌باشد را ارائه می‌دهد. در فرازهای متعددی اجرای برنامه مالی اسلام و توجه به احکام اسلام را ملازم با استقرار حکومت اسلامی متضمن تامین رفاه عمومی می‌دانند.
- از منظر ایشان در بعد استقرار حکومت با وجود مشکلات فراوان معیشتی و وجود جامعه دارای شکاف طبقاتی زیاد و فقرای فراوان که بر اثر خرابی‌های رژیم گذشته به‌وجود آمده بودند، به‌عنوان یکی از مسئولیت‌های حکومت، ایشان بر رفع این مشکلات و رسیدن به رفاه و ایجاد آسایش عمومی تاکید فراوان داشته‌اند، اما فراهم کردن رفاه به هیچ‌وجه به‌عنوان هدف غایی مطرح نبوده و ایجاد رفاه به‌عنوان یک

هدف میانی در راستای تربیت یک انسان توحیدی و الهی مطرح بوده است. به تعبیر حضرت امام (ره) «مکتب اسلام یک مکتب مادی نیست، یک مکتب مادی و معنوی است، مادیت را در پناه معنویت اسلام قبول دارد ... ما مکلفیم انسان بسازیم».

- در اندیشه حضرت امام خمینی (ره) به رفاه عمومی، نگاه تک‌بعدی و صرفاً مادی نبوده و با نگاه توأمان تأمین نیازهای مادی و معنوی مردم؛ حاکمیت در راستای رشد و تکامل در جهت انسان‌سازی مسئولیت دارد، در این راستا علاوه بر تأمین نیازهای مادی افراد بایستی هم‌زمان زمینه و بسترهای دستیابی به نیاز معنوی را نیز فراهم کند، براساس رویکرد دینی، رشد صرفاً مادی و افراط در تأمین رفاه بدون توجه به حفظ و توسعه ارزش‌ها و شعائر اسلامی انسان‌ساز، مطلوب هدف و مورد نظر نمی‌باشد. از منظر حاکمیت تأمین رفاه منحصر به افراد، گروه و اقشار خاص نبوده و برای تأمین رفاه عمومی بایستی همه افراد جامعه زیر چتر برنامه‌های توسعه و تعمیق تأمین رفاه مادی و معنوی عمومی قرار گیرند. البته در این زمینه در اندیشه حضرت امام خمینی (ره)، مستضعفین و فقرا بیش از بقیه اقشار مورد توجه قرار دارند. اقدام انقلابی و تسریع در خدمت‌رسانی در جهت جبران خسارت‌های مادی و معنوی مردم، تسهیل‌گری و روان‌سازی ارائه خدمات و پرهیز از بروکراسی‌های زائد در ارائه خدمات عمومی به مردم، بخشی دیگر از شاخص‌های مورد تأکید در راستای تحقق آسایش و رفاه جامعه است.

نتیجه‌گیری

براساس یافته‌های حاصل در این مقاله برای احصا ارکان جهت‌ساز در رفاه عمومی بر اساس اندیشه حضرت امام (ره) به‌عنوان بنیانگذار نظام جمهوری اسلامی و گفتمان ولایت در اندیشه دینی، مقوله دکترین رفاه عمومی ذیل سیاست‌های اجتماعی حاکمیت اسلامی، شامل چهار مولفه اصلی «تحقق عدالت در ساحت‌های مختلف»، «توأمین نیازهای مادی و معنوی»، «تکافل اجتماعی» و «درون‌زادی و ابتنا و اتکا بر ظرفیت داخلی نظام

اسلامی» به‌عنوان اصول و قواعد اصلی در تحقق رفاه عمومی در جامعه اسلامی بوده است. همچنین اهدافی که برای تحقق و ارتقا رفاه عمومی در جامعه موردنظر حضرت امام خمینی (ره) در جامعه اسلامی بایستی در سطح کلان حاکمیت در سیاست‌گذاری‌ها مورد توجه قرار گیرد شامل ۶ مولفه اصلی با موضوع «تحقق سعادت عموم مردم»، «تامین سلامت عمومی»، «تامین امنیت برای عموم»، «ریشه‌کنی فقر و محرومیت»، «جلوگیری از مصرف‌زدگی» و «ایجاد رضایت عمومی» در سطح کلان می‌باشد، که در نهایت ۴ مولفه سیاستی شامل: «کارمحوری در جامعه»، «جلب اعتماد عمومی» و «توسعه مشارکت مردمی در راستای تکافل اجتماعی»، «توانمندسازی» و «حمایت از اقشار و گروه‌های خاص» به‌عنوان سیاست‌های نظام مورد تاکید ایشان بوده است.

در منظومه فکری حضرت امام رحمت الله علیه، حاکمیت وظیفه دارد ضمن پرهیز از ایجاد زمینه‌های فساد و ویژه‌خواری برای افراد خاص و محدود در بیرون از حاکمیت و همچنین پرهیز از رفاه‌زدگی و اشرافی‌گری در بین مسئولان و حاکمان، همه تلاش خود را برای تحقق و ارتقا وضعیت رفاه عمومی برای عموم مردم و جامعه اسلامی به‌کار گیرند. در این زمینه با تمرکز راهبردی در منظومه فکری و گفتمانی ایشان در خصوص رفاه عمومی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی، عنصر اساسی یا دال مرکزی که مفاهیم و مقوله‌های دیگر را تحت تأثیر قرار داده و اطراف خود گردآورده و تعریف و تبیین می‌کند، تامین عدالت در ساحت‌های مختلف (اقتصادی، اجتماعی و ...) است؛ عدالت مرکزی‌ترین عنصر از منظر ایشان در حکومت اسلامی است که بقیه عناصر را تحت‌الشعاع و تنظیم می‌کند، ایشان حکومتی را الهی، موافق حکم و اراده خدا می‌داند، که به‌دنبال تحقق عدالت باشد و بالآخر ضعفا و مستمندان به حقوق از دست رفته خود، دست یابند. نفی حداکثرسازی سود، دستیابی‌ها بر اساس استحقاق و دفاع از حقوق محرومین و مستضعفین و عدم تبعیض در ارائه خدمات عمومی به اقشار مختلف مردم از دیگر شاخص‌های قابل احصا از نظرات حضرت امام (ره) در این مقوله است.

منابع

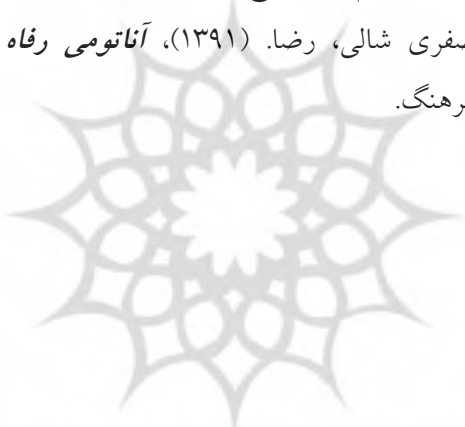
- قرآن کریم

- نهج البلاغه

- امام خمینی (ره)، *صحیفه نور*، جلد یک تا بیست و یک، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- حر عاملی. (۱۳۵۹)، *وسائل الشیعه*؛ تصحیح عبد الرحیم ربانی شیرازی، چاپ نهم، المکتبه الاسلامیه.
- خلیلی شورینی، سیاوش. (۱۳۸۹)، *روش‌های پژوهش آمیخته*، تهران: انتشارات یادواره کتاب.
- شیرازی، مکارم. (۱۳۹۰)، *تفسیر نمونه*، جلد ۱۱، قم: انتشارات دارالکتب الاسلامیه مجلسی، محمدباقر. (۱۳۶۰)، *بحار الانوار*، چاپ سوم، موسسه انتشارات وفا
- صفری شالی، رضا. (۱۳۹۲)، *بررسی گفتمان عدالت اجتماعی در دولت‌های بعد از انقلاب اسلامی ایران، رساله دکتری*، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده علوم اجتماعی.
- عسگری، بهادر. (۱۳۹۰)، *بررسی برنامه‌های رفاه و تامین اجتماعی در سه دهه گذشته از منظر کارشناسان برنامه‌ریزی رفاه اجتماعی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده علوم اجتماعی.
- غفاری، غلامرضا؛ حبیب پور، کرم. (۱۳۹۳)، *سیاست اجتماعی؛ بنیان‌های مفهومی و نظری*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- محمدیان خراسانی، امیر. (۱۳۹۱)، *بررسی سیاست‌ها و دیدگاه‌های رفاهی حکومت حضرت علی بن ابیطالب (ع)*، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده علوم اجتماعی.

ارائه و تبیین ارکان جهت‌ساز الگوی راهبردی رفاه ... ۲۳۵

- مور، بلیک. (۱۳۸۵)، *مقدمه‌ای بر سیاست‌گذاری اجتماعی*، ترجمه علی اصغر سعیدی و سعید صادقی، موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی.
- موسایی، میثم. (۱۳۸۶)، امام خمینی (ره)، *دولت و اقتصاد*، تهران: انتشارات موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- موسوی، محمدطاهر و همکاران. (۱۳۸۸)، *مفاهیم و نظریه‌های رفاه اجتماعی*، تهران: انتشارات دانش
- موهبتی، یاسر. (۱۳۸۷)، *روش ایجاد دولت رفاه در ایران چیست؟، پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه امام صادق (ع)، دانشکده الهیات و اقتصاد.
- هزارجریبی، جعفر؛ صفری شالی، رضا. (۱۳۹۱)، *آناتومی رفاه اجتماعی*، تهران: انتشارات جامعه و فرهنگ.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی